

położeniu prawnosocjalnemu klientów, znajdujących się wprawdzie pod opieką rodu, ale nie będących jego członkami. Rodzina rzymska została omówiona przez I. Majak ze szczególnym uwzględnieniem problemu agnacji i kognacji. W celu podkreślenia istotnych różnic zachodzących między rodem a rodziną porównuje ona przy tym pozycję prawną zajmowaną przez *pater familias* i przez *princeps gentis*.

W następnym rozdziale (Rozwój gospodarki i stosunki agrarne) przedstawione zostały cechy charakterystyczne gospodarki rolnej, o której sporo wiadomości dostarczają obrzędy sakralne związane z kultem płodności; wskazuje Autorka także na istotny w tym okresie rozwój rzemiosła.

W rozdziale ostatnim, dotyczącym organów władzy w początkach państwa rzymskiego, Autorka poddaje analizie w aspekcie prawnym i politycznym uprawnień przysługujące królowi, senatowi i kolegiom kapłańskim. W odniesieniu do władzy ustawodawczej I. Majak jest zdania, że w Rzymie Romulusa i Numy nie było prawa stanowionego w postaci ustaw (*leges regiae*), a jedynie prawo zwyczajowe. Działalność ustawodawcza jest, jej zdaniem, charakterystyczna dopiero dla społeczeństwa klasowego i dla państwa okrzepłego już w swej strukturze. Społeczeństwo Rzymu pierwszych królów opierało się zaś na organizacji rodowej. Władzę sądowniczą króla ukazuje jako despotyczną (bezwzględną). Przedstawia wypadki rozstrzygania sporów sądowych w imieniu króla przez wyznaczone kolegia. Jeśli chodzi o funkcje senatu, zdecydowanie na plan pierwszy wysuwa Autorka działalność polityczną senatu przed jego działalnością sądowniczą. Ta ostatnia realizowana była głównie przez kolegia kapłańskie (pontyfików), które kształtowały praktykę stosowania prawa.

W zakończeniu pracy I. Majak podkreśla raz jeszcze, że nie było jej celem dokładne i pełne przedstawienie historii Rzymu w okresie królewskim, a jedynie wskazanie na te elementy, które — jej zdaniem — doprowadziły do powstania państwa rzymskiego. Akcentuje tu rolę rodu w procesie kształtowania się społeczności rzymskiej oraz znaczenie zgromadzeń ludowych w umacnianiu państwowości.

W ogólnej ocenie należy podkreślić, że praca I. Majak oparta jest na starannym wykorzystaniu źródeł (prawniczych i nieprawniczych), co pozwoliło Autorce na zachowanie dystansu wobec różnorodnych poglądów wyrażanych w dotychczasowej literaturze oraz na zajęcie własnego stanowiska w kwestiach spornych. Liczne spostrzeżenia o charakterze prawnoustrojowym sprawiają, że omówiona książka zasługuje na uwagę nie tylko historyków starożytności, lecz również historyków prawa rzymskiego.

JOLANTA DURAJSKA (Lublin)

Enzo Nardi, *Squilibrio e deficienza mentale in dritto romano* — Seminario Giuridico della Università di Bologna, Milano 1983, ss. 296.

Monografia Enzo Nardiego jest pracą obszerną i w założeniu autora (s. 3) stanowić ma kompletne opracowanie sytuacji umysłowo chorych według prawa rzymskiego.

Inspiracją do napisania tej pracy były prowadzone przez autora wykłady instytucji cywilistycznych na podstawie materiału romanistycznego, a także współczesne włoskie ustawodawstwo w zakresie opieki psychiatrycznej (ustawa z 13 maja 1978 r. nr 180 i 23 grudnia 1978 r. nr 833). Sam autor prowadzi „Scuola di

perfezionamento in diritto sanitario" i specjalizuje się w zagadnieniach prawnych ochrony zdrowia, zwłaszcza psychicznego. Krytyczny stosunek do aktualnych norm regulujących sytuację prawną umysłowo chorych we Włoszech, stał się dla niego bodźcem do podjęcia zadania historyczno-prawnego, mianowicie zbadania, jak były traktowane przez prawo rzymskie osoby chore umysłowo.

Wobec tak postawionego celu autor przyjął podział pracy na cztery części (rozdziały), z których pierwsza jest wprowadzeniem (s. 3-76), zawierającym szczegółowy, chronologiczny spis źródeł prawnych, poruszających kwestię umysłowo chorych oraz zestawienie terminów spotykanych w źródłach na określenie zaburzeń i ułomności umysłowych (np.: *furiosus*, *demens*, *mente captus* itp.). Mieszczą się tu też zagadnienia ogólne dotyczące samych chorób tego rodzaju (np.: tzw. recesja choroby lub *lucida intervalla* — s. 25; przypadki symulacji choroby umysłowej — s. 25 i s. 55, 62; stosunek choroby fizycznej do choroby umysłu — *furor* — s. 34; konieczność sprawowania pieczy nad *furiosus* — s. 51). Jednakże brak tu przedstawienia istotnych prawnych przesłanek uznania danej osoby za umysłowo chorą, mimo że sam tytuł paragrafu („Natura dell'oggetto") sugerowałby taką koncepcję. Autor ogranicza się jedynie do lapidarnego stwierdzenia (s. 60), że uznanie kogoś za umysłowo chorego, co pociągało dalsze prawne konsekwencje, było ze względów praktycznych dokonywane przez sędziego każdorazowo w odniesieniu do danego konkretnego przypadku. Przypadków tych nie zbiera jednak w pewną całość.

W ostatnim paragrafie części wprowadzającej (s. 67-76) autor zajmuje się przedstawieniem przepisów Ustawy XII tablic odnośnie do *furiosus*. W wyniku analizy tekstów prawnych i nieprawnych ostatecznie podaje zrekonstruowane brzmienie normy Ustawy XII tablic: *Si furiosus escit, agnatum gentiliumque in eo pecuniaque eius potestas esto* (s. 76).

Rozdział drugi, podzielony na cztery paragrafy, poświęcony jest kurateli dla *furiosus* (s. 77-164). Wydzielono tu następujące zagadnienia: pomoc i opieka nad chorym, wyznaczenie kuratora, sprawowanie kurateli oraz odpowiedzialność kuratorów z tytułu sprawowanej przez nich funkcji.

Stanowisko prawne *furiosus* i *demens* zostało przedstawione w kolejnym rozdziale (s. 165-269). W paragrafie pierwszym autor analizuje te teksty źródłowe, które determinują bezskuteczność czynności prawnych podejmowanych przez umysłowo chorych ze względu na brak rozeznania tego, co czynią. Funkcjom i obowiązkom urzędowym *furiosus* poświęcony jest następny paragraf, z którego dowiadujemy się, że uznanie kogoś za umysłowo chorego nie pozbawiało go dotychczas zajmowanych stanowisk i godności. Jednakże zastrzega autor, że *furiosus* nie mógł pełnić roli opiekuna, arbitra, prokuratora i sędziego. W zakresie prawa osobowego został postawiony problem wyzwolenia niewolnika chorego umysłowo. Natomiast sytuację *furiosus* w prawie rodzinnym autor omawia w aspekcie zagadnień wpływu choroby umysłowej na możliwość zawarcia zaręczyn, małżeństwa (a także jego rozwiązywania — *repudium*) oraz znaczenia choroby dla dotychczas istniejących związków. Wreszcie autor przedstawia sytuację rodziny w zakresie władzy ojcowskiej, jeżeli *pater familias* jest chory umysłowo. Z dziedziny prawa rzeczowego dowiadujemy się o tym, że *furiosus* zachowuje prawo własności do swoich dóbr oraz ich posiadanie, natomiast nabycie przez niego posiadania *ex novo* jest niemożliwe. Z prawa spadkowego zostały wybrane m.in. następujące kwestie: brak zdolności *furiosus* do występowania w roli *familiae emptor*, *libripens*, *testis*, a także sporządzania testamentu; możliwość dziedziczenia *furiosus* z testamentu oraz nabywania przez niego legatów, fideikomisów. Brak zdolności chorych umysłowo do zawierania czynności prawnych wywołujących zobowiązanie jest omówiony w osobnym paragrafie. Sporo uwagi poświęca autor również zagadnieniu, czy *furiosus* może występować jako powód bądź pozwany w rzymskim procesie

cywilnym. Zrównanie *furiosus* z *infans* pod względem braku odpowiedzialności za popełnione przestępstwa jest przedmiotem ostatniego paragrafu z zakresu odpowiedzialności prywatnej (deliktowej) i publicznej (karnej).

Rozdział czwarty: „Riflessi particolari su altrui sfere giuridiche” (s. 271-287), najbardziej chyba interesujący, omawia wpływ niektórych postanowień odnoszących się do *furiosus* na sytuację prawną innych osób. Tu autor zainteresował się tylko tymi tekstami źródłowymi, które wyraźnie poza unormowaniem dotyczącym choroego umysłowo wskazują na losy innych osób z nim związanych. Należą tu takie zagadnienia jak: problem ustanowienia posagu dla kobiety, gdy jej opiekun jest chory umysłowo; sytuacja wnuka, który chce zawrzeć małżeństwo, a podlega władzy dziadka chorego umysłowo; czy też sytuacja niewolnika, którego właściciel jest chory umysłowo (chodzi tu w szczególności o problem wyzwolenia); skuteczność wobec osób trzecich czynności prawnych zawartych z *furiosus*; czy wreszcie problem odpowiedzialności przed edylem kurulnym z tytułu sprzedanego niewolnika, jeżeli okazało się, że jest on *servus furiosus*.

Ten przegląd treści monografii przekonuje o jej bogatym katalogu problemów, chociaż da się równocześnie zauważyć pominięcie niektórych istotnych kwestii. Na przykład nie wykazał autor różnicy między takimi pojęciami, jak *furiosus* a *demens*, chociaż kilkakrotnie wspomina o postaciach choroby umysłowej, rozróżnianych w źródłach terminologicznie (por. s. 39 i n.; zestawienie tych nazw w tytule trzeciego rozdziału s. 165). Brak też ciekawego i dyskusowanego w literaturze odniesienia sytuacji *furiosus* do marnotrawcy (*prodigus*) jako wykazującego również pewien stan aberracji umysłowej. Poza tym odczuwa się w całej pracy niedosyt konkluzji, tak w kwestiach szczegółowych, jak i co do całości sytuacji prawnej chorych umysłowo w prawie rzymskim.

Na uwagę zasługuje jednak oparcie badań na dużej liczbie wykorzystanych źródeł, co wskazuje na rzetelne podejście autora do opracowanego tematu. Szeroki przegląd źródłowy, interesujący temat pracy oraz jej przystępny język sprawiają, że książka Enzo Nardiego — przy uczynionych uwagach krytycznych — jest godna polecenia historykom prawa, cywilistom czy nawet historykom psychiatrii.

ELŻBIETA ŻAK (Lublin)

Giorgio Zordan, *L'ordinamento giuridico veneziano. Lezioni di storia del diritto veneziano con una nota bibliografica*, Padova 1980, ss. 380.

Książka jest podręcznikiem wydany dla studentów uniwersytetu w Padwie. Autor dał w niej bogaty i rzetelnie udokumentowany przegląd instytucji państwa i prawa weneckiego w stosunkowo zwięzłym zarysie (zważywszy bogactwo światowej literatury na temat Wenecji). Książka składa się z dwóch części. Pierwsza z nich (s. 15-166) to zarys historii ustroju Wenecji od czasów gdy była prowincją bizantyńską; od najazdów barbarzyńskich aż do zmięczenia „Republiki św. Marka” z końcem XVIII w. Autor podsumował tu — nie bez własnego, oryginalnego wkładu i własnych ocen — ustalenia historiografii włoskiej i światowej na ten temat. Szczególnie chętnie odwołuje się do znakomitej monografii wielkiego znawcy przedmiotu, Roberto Cessi.

Idąc chronologicznie, przedstawia najstarsze formy organizacyjne ludności zamieszkującej wyspy i lagunę (od V wieku n.e.), rolę Bizancjum w kształtowaniu ustroju Wenecji, a następnie rozwój instytucji państwa weneckiego poprzez średniowiecze aż do XVIII w. Śledzimy więc z autorem rozwój różnych rad weneckich,